

Mfanelo ya ku Kuma Mati & Nkululo



MFANELO YA KU KUMA MATI NA NKULULO I MFANELO YA XIMUNHU YA MASUNGULO LEYI YI LULAMISERIWEKE HI TSALWA RA TIMFANELO.

Nawu wa Vukorhokeri bya
mati wu vula leswaku:

- Munhu un’wana na un’wana u na mfanelo ya mfikelelo wa vukorhokeri bya mphakelo wa mati na nkululo bya masungulo;
- Nhlngano wa vukorhokeri bya mati wun’wana na wun’wana wu fanele ku teka magoza ku humelerisa timfanelo leti;
- Masipala wun’wana na wun’wana wu fanele ku kunguhata pulani ya wona ya nhluvukiso wa vukorhokeri bya mati ku humelerisa timfanelo leti.

Kavanyisa ka 2 ka Vumbiwa ra Afrika-
Dzonga ku vula leswaku:

***“Munhu un’wana na un’wana u na
mfanelo ya ku va na mfikelelo wa
swakudya na mati yo ringanela.”***

Hi xikongomelo xa ku humelerisa mfanelo
leyi Palamende yi pasisile Nawu wa
Vukorhokeri bya Mati 108 wa 1997.
Xikongomelo xa Nawu lowu i ku lulamisela
mfanelo ya ku kuma vukorhokeri bya
mphakelo wa mati na nkululo bya
masungulo.

Nawu lowu wu tekela enhlokweni leswaku
mfanelo ya mfikelelo wa vukorhokeri
bya mphakelo wa mati na nkululo bya
masungulo lebyi faneleke ku tiyisisa
leswaku ku na mati yo ringanela na
mbangu lowu wu nga vavisiki rihanyu
kumbe ku hanya kahle ka vanhu na
swiharhi.

Mitwanano ya swifundza yin'wana leyi yi hlalisa mfanano ya ku kuma mati na nkululo yi kasa:

- Chatara ya Afrika eka Timfanelo ta Ximunhu na ta Vanhu (1981)
- Chatara ya Afrika eka Timfanelo na Ku Hanya Kahle ka N'wana (1990)
- Phurotokholo yo Engetela eka Ntwanano wa Amerika eka Timfanelo ta Ximunhu eka Xiyenge xa Timfanelo ta swa Ikonomi, Vaaki na Mfuwo (Phurotokholo ya San Salvador) (1988) na
- Chatara ya Xiarabu eka Timfanelo ta Ximunhu (2008)

Xana i mani a nga na vutihlamuleri bya ku phakela vukorhokeri bya mati na nkululo?

Ku na ntirho eka swiyenge hinkwaswo swa mfumo ku tiyisisa leswaku vukorhokeri bya mati na nkululo bya nyikiwa hi mukhuva lowu tirhaka kahle, lowu nga voyameliki etlhelo ro karhi na ku va lowu yisekaka emahlweni.

Swiyenge hinkwaswo swa mfumo swi fanele ku tikahtela ku nyika vukorhokeri bya mphakelo wa mati na nkululo lebyi ringaneleke nghingirikowa ku tihanyisa na wa ikonomi lowu yisekaka emahlweni.

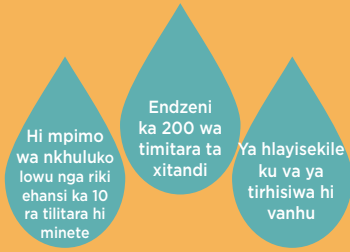
Ntirho wa mfumo hi leswaku:

- Mfumo wa rixaka wu fanele ku lawula swihlovo swa mati hi ku tirhisa tihuvo ta mati to hambanahambana;
- Timasipala ti na vutihlamuleri bya mphakelo wa vukorhokeri bya mati na nkululo naswona ti fanele ku pfapfarhuta tipulani ta mphakelo. Tipulani leti ti fanele ku tekela enhlokweni vukorhokeri lebyi phakeriwaka hindlela leyi vuyerisaka vaakandhawa va swidakana;
- Nawu wa hina wu tekela enhlokweni leswaku hikwalaho ka mpfumaleko wa swipfuno mfumo wu nge koti ku nyika vukorhokeri eka munhu wun'wana na wun'wana xikan'wekan'we. Hambiswiritano, mfumo wu fanele ku va na pulani leyi twisisekaka leyi nga na mikarhi leyi vekiweke na mipimanyeto ku nyika vukorhokeri lebyi na ku ku engetela mfikelelo;
- Mfumo wu fanele ku endla tano ku ri hava leswi swi kayivetiwa swa timfanelo ta masungulo tin'wana.

Mfumo wu fanele ku nyika vukorhokeri bya mati na nkululo bya masungulo lebyi landzelaka:



1. Hi mpimohansi wa 6000 wa tilitara hi muti hi n'hweti



2. Xihambukelo kumbe xihambukelo xa goji lexi ngenhisaka moya, lexi hlayisekeke, lexi tshembekaka, lexi nga kahle eka ntumbuluko, lexi olovaka ku xi endla xi tshama xi basile, xi nyika xihundla na nsirhelelo ehenhla ka maxelo, xi ngenhisa moya kahle, xi endla risema ri nga twali ngopfu naswona xi sivele ku nghena ka tinhongana na switsotswana leswi rhwalaka mavabyi swin'wana.



KU HAVA MUTIRHISI A NGA PFUMALAKA MATI KUTLULA 7 WA MASIKU HI LEMBE



Emahetelelweni ya Swikongomelokulu swa Nhluvukiso wa Malembexigidi hi 2015, Huvo yo Angarhela ya Vun'we bya Tinxaka yi amukerile Ajenda ya Nhluvukiso lowu Yisekaka Emahlweni wa 2030, leyi tiviseke Swikongomelokulu swa Nhluvukiso wa Malembexigidi (tiSDG). Afrika-Dzonga yi tlhele yi tiboha ku fikelela tiSDG ku nga si hela mikarhi leyi vekiweke.

Xikongomelokulu xa 6 xa tiSDG xi tirhana na mfanelo ya ku kuma vukorhokeri bya mati na nkululo bya hinkwavo ku:

- Tiyisisa vukona na malawulelo lama yisekaka emahlweni ya mati na nkululo wa hinkwavo;
- Hi kwalomu ka 2030, ku fikelela mfikelelo wa vanhu hinkwavo na ku va lowu nga voyameliki etlhelo ro karhi wa mati yo nwa yo hlayiseka na ku va yo fikeleleka ya hinkwavo;
- Hi kwalomu ka 2030, ku fikelela mfikelelo wa nkululo na nsivelamavabyi wa hinkwavo, na ku herisa ku humesa mahumo laha ku pfulekeke, ku kongomisa miehleketo eka swidingo swa vavasati na vanhwanyana na lava nga eka swiyimo leswi nga sirhelelekangiki.

Ndzawulo ya Mati na Nkululo hi yona muhlayisi wa swihlovo swa mati swa Afrika-Dzonga. Yi na xilerisoximfumo xa ku kondletela malawulelo ya swihlovo swa mati hindlela leyi tirhaka kahle na ku va leyi vuyerisaka ku tiyisisa nhluvukiso wa vaaki na ikhonomi lowu yisekaka emahlweni. Vuxokoxoko hi mayelana na Ndzawulo leyi byi nga fikeleriwa hi ku tirhisa webusayiti ya yona eka www.dwa.gov.za.

Vukorhokeri bya masungulo bya mahala



Afrika-Dzonga yi na pholišil ya vukorhokeri bya masungulo bya mahala (pholisi ya lava sweleke) ku katsa na mati, gezi, na ku rhwariwa ka thyaka ro tiya ku tiyisisa leswaku:

- Muti wun'wana na wun'wana wu fanele ku kuma 6 000 wa tilitara ta mati leto sungula hi n'hweti mahala. Mati lama ya tirhisiwaka ehenhla ka lama ya fanele ku hakeleriwa. Mati ya hakerisiwa hi nxavo lowu tlakukaka leswi swi vulaka leswaku loko u tirhisa swinene, ya ta durha swinene. Etikweni hinkwaro, 92,5% ta miti yi na mfikelelo wa swihlovo swa mati yo nwa leswi antswisiweke;²
- Timasipala to hambanahambana ti na tipholisi to hambana ta ku nyikiwa ka mati na nkululo wa mahala. U nga ha kuma vukorhokeri lebyi xikan'wekan'we kumbe u nga ha fanela ku tsarisela vukorhokeri lebyi.

Hi kwihi laha mpfuno wu nga kumekaka kona



- U na mfanelo ya ku kuma vuxokoxoko bya mahala naswona u na mfanelo ya ku tiva leswaku hikwalahokayini u nga kumi vukorhokeri byo ringanela;
- U fanele ku byela masipala wa ka n'wina, mukhanselara wa wadi kumbe mutirhi wa nhluvukiso wa muganga loko u hlangana na swiphigo;
- Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga (Khomixini/SAHRC), mihlangano yin'wana ya kavanyisa ka 9 na mihlangano leyi nga riki ya mfumo (tiNGO) na yona yi nga ku pfuneta ku kuma vuxokoxoko lebyi u byi dingaka.

Timfanelo leti nga eka Tsalwa ra Timfanelo ta xakelana

Mfanelo yin'wana na yin'wana leyi nga eka Vumbiwa ra hina ya ringana naswona timfanelo ta tirhisana. Tanihi xikombiso, loko ku ri hava mati swa tika ku dyondza exikolweni na ku kuma dyondzo.

Timfanelo ta ximunhu hinkwato ta nghenelelana na tirhisana. Mfanelo ya ku kuma vukorhokeri bya mati na nkululo byi khomanile na timfanelo ta ku kuma vutomi, ndzhuti, rihanyu, yindlu, swakudya, dyondzo, nhlayiseko wa munhu, ndzingano wa rimbewu, na ntshimbiso ehenhla ka xihlawuhlawu. Mpfumaleko wa mfikelelo wa mati na nkululo wu na mitshikelelo yo hamboloka yo tala.

TIMFANELO LETI NGA EKA TSALWA RA TIMFANELO TA XAKELANA, TANIHI XIKOMBISO:

- Ku hangalaka ka mavabyi yo siveleka ku fana na nchuluko, tanihi xikombiso;
- Vana, ngopfungopfu vanhwanyana, va tala ku tshika xikolo loko ku ri hava miako ya swihambukelo;
- Ku na ntlakuko eka ntirho wa swibedhlele na titliliniki;
- Vanhu va xwa entirhweni naswona a va humesi ntshovelo;
- Vavasati va chava ku ya eswihambukelweni nivusiku hi ku chavela vuhlayiseki bya vona.

Hi mpimohansi wa 26% (3.8 wa timiliyoni) ta miti leyi nga eka tindhawu ta ximfumo yi kuma vukorhokeri bya nkululo lebyi nga fikeleliki mpimo lowu lavekaka hikwalaho ka ku onheka ka swimakiwakulu, leswi vangiwaka hi mpfumaleko wa vuswikoti bya xithekiniki ku tiyisisa matirhelo lama vuyerisaka, ku lunghisiwa hi nkarhi, mpfuxeto, na/kumbe antswiso wa vukorhokeri bya ku kuha mahumo eswihambukelweni swa magoji, na/kumbe vukorhokeri bya swihlovo swa mati lebyi nga ringanelangiki.³

Vaaki lava nga na mitsakelo yo fana na mihlangano leyi nga riki ya mfumo yi tirha xiphemu xa nkoka eka ku veka tihlo eka ku humelerisiwa loku yaka emahlweni ka mfanelo ya ku kuma vukorhokeri bya mati na nkululo.

Vandla ra Timfanelo ta Vaaki na Ikhonomi ra Afrika-Dzonga (SERI) i nhlango wun'wana wo tano naswona ku nga tihlanganiwa na wona hi ku tirhisa webusayiti ya vona www.seri-sa.org.za

Swivilelo eka ku tikeriwa ku hakela swikweleti na swona swi nga ha **nghenisiwa eka Mulawuri wa Swikweleti** wa Rixaka eka www.ncr.org.za.

Musirheleri wa Timfanelo i nhlango lowu tiyimelaka lowu tumbuluxiweke hi ku landza Kavanyisa ka 9 ka Vumbiwa. U na xilerisoximfumo xa ku lavisisa matikhomelo, mitsandzeko na mafambiselo yo hamboloka ya mfumo. Ku kuma vuxokoxoko byo tala eka Musirheleri wa Timfanelo u nga endzela webusayiti ya vona www.pprotect.org.

Ntirho wa SAHRC



KHOMIXINI YA TIMFANELO TA XIMUNHU YA AFRIKA-DZONGA I HUVO LEYI TIYIMELAKA LEYI VUMBIWEKE HI VUMBIWA KU VEKA TIHLO, KU SIRHELELA NA KU KONDELELA VUKUMEKI BYA TIMFANELO TA XIMUNHU ETIKWENI RA KA HINA.

Ku onhiwa ka mfanelo ya mfikelelo wa mati na nkululo ku le henhla hindlela leyi nga amukelekiki eAfrika-Dzonga, laha ku onhiwa ko tala ku humelalaka emigangeni ya le matikoxikaya na le swidakani. Khomixini yi amukela swivilelo swo tala hi mayelana na mati na nkululo. Exikarhi ka 2012 na 2016 Khomixini yi amukerile 1 363 wa swivilelo hi mayelana na ku onhiwa ka mfanelo ya mati na nkululo.⁴

Ku onhiwa ka timfanelo ta mfikelelo wa mati na nkululo, a ku yisi ntsena eka ku onhiwa ka timfanelo ta masungulo tin'wana, kambe mikarhi yin'wana ku vanga mikombiso ya ku vilela ya vaaki hi vaakandhawu lava hetiwaka matimba hi mpfumaleko wa vukorhokeri byo ringanela.

Tikhoto ti le rivaleni leswaku vanhu va na mfanelo ya ku kuma mfikelelo wa mati. Vuahluri bya nkoka hi tikhoto ku nyika ndzetelo eka vulawuri lebyi faneleke hi mayelana na leswi ntirho wa byona wa ku nyika mfikelelo wa mati na nkululo wa risima wu khumbaka swona. Tikhoto ti tekerile enhlokweni leswaku mfanelo ya ku kuma mati na nkululo wa hinkwawo eAfrika-Dzonga i ya nkoka swonghasi ku va tiko ri herisa nkandzingano; vusweti, ku antswisa na ku sirhelela timfanelo tin'wana ku fana na mfanelo ya ku kuma rihanyu na dyondzo.⁵

Eka swivilelo swa le kusunguleni swimbirhi eka Khomixini, vaakandhawu eMakhaza, Khayelitsha na Rammulotsi eFree State va vilele hi swihambukelo emigangeni ya vona.

Vulavisisi bya Khomixini byi paluxe leswaku vanhu emigangeni leyi va xaniseke hi ku onhiwa ko tala ka timfanelo ta vona ta masungulo. A va sindziwa ku hanya eka swiyimo leswi nga riki na nsivelamavabyi na ku va swi nga hlayisekangi tanihileswi a va boheka ku tirhisa swihambukelo leswi nga pfaleriwangiki, leswi a swi nga basangi naswona a swi hambana na maendlelo na mipimo ya mphakelo wa vukorhokeri. Khomixini yi lerise timasipala hatimbirhi ku teka magoza ya xihatla ya nsirhelelo wa xihundla, ndzhuti, na mfanelo ya ku va na mbangu wo basa na ku va wo hlayiseka na timfanelo ta mfikelelo wa mati na nkululo wa vaakandhawu.

Khomixini yi tlhele yi rhamba Ndzawulo ya Makunguhatelo, Vulanguteri na Nkambelo (DPME) ya le Hofisini ya Phuresidente ku nyika xiviko eka Khomixini hi mfanelo ya nkululo etikweni hinkwaro. DPME yi vike leswaku a ku ri na swiphiko leswi yaka emahlweni na swo tala hi mayelana na leswaku “mitsanokulu na mitlhontlhokulu ya vukorhokeri bya mati yi fambelanisiwile na mpfumaleko wa ku nyikiwa ka timali leti ringaneleke na nhlengeleto wa xibalo wa xiyimo xa le hansi leswi swi vangeke nkantshamiseko wa timali; mpfumaleko wa swikili swa xithekiniki, malawulelo na xibindzu; nghenelelo wa xipolitiki na vukungundzwana na matimba na mitirho ya timasipala leyi nga riki erivaleni.”⁶

Khomixini yi lulamise hindlela ya ximfumo swikumiwa na swibumabumelo swa yona na palamende ya rixaka endzhaku ka tinhlengeletano to twa miehleketo leti endliweke eka swifundzakulu hinkwaswo hi mayelana na ku onhiwa ka timfanelo ta ku kuma mfikelelo wa mati na nkululo. Yi ya emahlweni yi veka tihlo na ku vika hi mfanelo leyi na ku angula swivilelo leswi tisiweke eka yona hi vaakandhawu. Ku nga ri khale ngopfu Khomixini yi ye ekhoto ku ya kuma mphalalo hi ku yimela muganga wa le ka Xifundzakulu xa N'walungu-Vupeladyambu.⁷ Eka nandzu lowu, mati a ya ri ku nyikiweni hi Masipala kambe a ya nga enelangi eka swidingo swa vona.⁸

Tinoti ta le makumu

- ¹ Free Basic Water Implementation Guideline for Local Authorities Version 2.3 available at <http://www.dwa.gov.za/Documents/FBW/FBWLocalAuthGuidelinesAug2002.pdf>
- ² GHS Series Volume VIII Water and Sanitation: In depth analysis of the GHS 2002 - 2015 and CS 2016 data
- ³ Report on the right to access to sufficient water and decent sanitation in SA 2014 (SAHRC)
- ⁴ SAHRC Annual Trends Analysis Report 2015/2016
- ⁵ Mazibuko and Others v City of Johannesburg and Others 2010 (3) BCLR 239 (CC) (08 October 2009)
- ⁶ SAHRC Moqhaka findings (2011)
- ⁷ SAHRC Section 184 (3) Report (2016/2017)
- ⁸ SAHRC v Madibeng Local Municipality NW/2014/0036

Vuxokoxoko bya Vutihlanganisi

TIHOFISI TA SWIFUNDZAKULU

Kapa-Vuhumadyambu

Adirese: 4th Floor Oxford house,
86 Oxford street, East London, 5200
Riqingho: 043 722 7828/21/25 | Fekisi: 043 722
7830

Mufambisi wa Phurojeke

Tatana Abongile Sipondo

Vutihlanganisi: Yolokazi Mvovo
Imeyili: ymvovo@sahrc.org.za

Free State

18 Keller Street, Bloemfontein
Riqingho: 051 447 1130 | Fekisi: 051 447 1128

Mufambisi wa Phurojeke

Mr. Thabang Kheswa

Vutihlanganisi: Alinah Khompeli
Imeyili: akhompeli@sahrc.org.za

Limpopo

First Floor, Office 102, Library Garden Square,
Corner of Schoeman and
Grobler Streets, Polokwane
Riqingho: 015 291 3500 | Fekisi: 015 291 3505

Mufambisi wa Phurojeke

Mr Victor Mavhidula

Vutihlanganisi: Mahlatse Ngobeni
Imeyili: mngobeni@sahrc.org.za

Northern Cape

45 Mark and Scot Road,
Ancorley Building, Upington
Riqingho: 054 332 3993/4 | Fekisi: 054 332
7750

Mufambisi wa Phurojeke

Ms Chantelle Williams

Vutihlanganisi: Zukiswa Louw
Imeyili: zlouw@sahrc.org.za

Western Cape

7th Floor ABSA building,
132 Adderley Street, Cape Town
Riqingho: 021 426 2277 | Fekisi: 021 426 2875

Mufambisi wa Phurojeke

Adv Lloyd Lotz

Vutihlanganisi: Shafeeqah Salie
Imeyili: ssalie@sahrc.org.za

Hofisi ya Gauteng

2nd Floor, Braampark Forum 3,
33 Hoofd Street, Braamfontein
Riqingho: 011 877 3750 | Fekisi 011 403 0668

Mufambisi wa Phurojeke

Tatana Buang Jones

Vutihlanganisi: Nthabiseng Kwaza
Imeyili: nvkwaza@sahrc.org.za

KwaZulu-Natal

First Floor, 136 Margaret Mncadi, Durban
Riqingho: 031 304 7323/4/5 | Fekisi: 031 304
7323

Mufambisi wa Phurojeke

Ms Tanuja Munnoo

Vutihlanganisi: Kathleen Boyce
Imeyili: kathleenboyce@sahrc.org.za

Mpumalanga

4th Floor Carltext Building,
32 Bell Street, Nelspruit
Riqingho: 013 752 8292 | Fekisi: 013 752
6890

Mufambisi wa Phurojeke

Mr Eric Mokonyama

Vutihlanganisi: Carol Ngwenyama
Imeyili: cngwenyama@sahrc.org.za

North West

25 Heystek Street, Rustenburg
Riqingho: 014 592 0694 | Fekisi: 014 594
1069

Mufambisi wa Phurojeke

Ms Mpho Boikanyo

Vutihlanganisi: Poppy Mochadibane
Imeyili: pmochadibane@sahrc.org.za

Hilaha ku nga Tihlanganisiwaka hakona na SAHRC

Forum 3, Braampark Office Park, Braamfontein
Johannesburg

Nomboro ya Riqingho: 011 877 3600

www.sahrc.org.za

Imeyili: info@sahrc.org.za

complaints@sahrc.org.za

Twitter: @SAHRCommission

Facebook: SA Human Rights Commission

